

УДК 342.1(477)

Олена Члевик,аспірантка кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАКРІПЛЕННЯ СВОБОДИ В КОНСТИТУЦІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті визначено особливості конституційного закріплення свободи в таких нормативних актах як Конституція Пилипа Орлика, Конституції 1918 р., 1929 р., 1937 р., 1978 р. Також проаналізовано головні відмінності регулювання свободи на кожному відповідному історичному етапі. Зроблений порівняльний аналіз закріплення обсягу свободи в Конституціях 1710 та 1918 років. Досліджено особливості регулювання свободи в Конституційному договорі 1995 р.

Ключові слова: свобода, вольності, свободи, конституція Пилипа Орлика 1710 р., Конституція УНР 1918 р., Конституція 1929 р., Конституція 1937 р., Конституція УРСР 1978 р.

Український народ завжди прагнув до свободи й протягом всього свого існування боровся за неї. Історія нашої держави є тому яскравим підтвердженням. Вже в першому Основному Законі України — Конституції Пилипа Орлика 1710 р. свобода згадується неодноразово. Зокрема в молитві, яка є преамбулою Конституції Пилипа Орлика, свобода як стан незалежності згадується два рази: 1) «І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленими стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню **свободу**, постав за ревну волю православну, за закони батьківщини і старі вольності...»; 2) «Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорізьке, не втрачаючи надії здобути омріяну **свободу** і покладаючи тверду надію на допомогу Бога...» [1]. Як бачимо, Преамбула до Конституції викладена у формі молитви, і козаки Війська Запорізького боролись за свободу і прагнули до неї як до найвищої мети, не шкодуючи свого життя. Далі, в самому Основному Законі свобода згадується в I розділі: «Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким не через якусь іншу

причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву **свободи** і захищаючи Православну Віру...»; в II розділі: «Ясновельможному Гетьману належить спросити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на **свободу** полонених, що перебувають у Московському Царстві...»; в VI розділі: «...Ясновельможний Гетьман наділяється певною **свободою** влади і впливу»; «...Полковники і Радники можуть скористатися повною **свободою** голосу...»; в X розділі: «...як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися **вільним** волевиявленням і голосуванням...» [2].

Проаналізувавши Конституцію Пилипа Орлика, можна дійти висновку, що свобода закріплювалась як безпосередньо терміном «свобода», так і через синонім «вольності». Тож, можна класифікувати значення, в яких свобода використовувалась козаками в Конституції 1710 р.: 1) свобода як незалежний стан всього народу — для цього було використано безпосередньо термін «свобода» [3]. Це значення ми зустрічаємо в так званій Преамбулі та I, II розділах; 2) свобода як воля полонених — закріплено в II розділі; 3) свобода як права — закріплюва-

лись терміном «вольності» — зустрічаємо в Преамбулі, III розділі; 4) свобода влади — передбачено в VI розділі; 5) свобода голосу — передбачено в VI розділі; 6) свобода волевиявлення — закріплено в X розділі [4].

Конституція Пилипа Орлика закріплювала волелюбні принципи й засади, що свідчило про політичний розвиток України, встановлювала низку гарантій проти свавілля й зловживань гетьманською владою.

Проте, як зазначає історик Н. Яковенко, Конституцію Пилипа Орлика не можна вважати справжнім Основним Законом Української держави, оскільки це означало б вкладати новітній зміст у стару добре відому форму *pacta et constitutiones* — типові на той час для Речі Посполитої договірні пункти, на дотриманні яких обраний володар (у Польщі — король, в Україні — гетьман) присягав перед вільним народом [5]. В. В. Речицький стверджує, що ця конституція діяла кілька років (хоча й на обмеженій території), «волелюбні принципи й засади, викладені у порівняно короткому тексті, були наслідком політичного розвитку України, реальним свідченням її правової культури» [6].

Наступним документом конституційного рівня, який закріплював свободу, стала Конституція Української Народної Республіки 1918 р. (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), яка була ухвалена Центральною Радою. Конституція УНР закріпила політичні, економічні та соціальні права громадян, проголосила Україну суверенною республікою, гарантувала свободу сумління, слова, преси, асоціацій і страйків. В I розділі «Загальні постанови» в ст. 1 сказано: «Відновивши своє державне право, яко Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони **вільностей**, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною», а ст. 18 закріпила: «Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування» [7]. Як бачимо, в I розділі Основного Закону УНР свобода закріплюється через

таку форму прояву як свобода вибору місця перебування, що є лише одним із її проявів.

Конституція УНР в IV розділі в ст. 29 закріпила свободу не в прямій формі, а через використання синоніму «кожний»: «Депутатом може бути вибраний **кожний** не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минулося 20 років»; в V розділі ст. 55: «Кожний депутат Всенародних Зборів має право ставити запитання Раді Народних Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародних Зборів»; в VI розділі ст. 69: «Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію...». Дуже важливим є VII розділ «Про тимчасове припинення громадянських свобод». В ньому зазначено: «У випадку державної konieczности (підчас війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свобод бути частю обмежені, частю припинені. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означати спеціальний закон, виданий звичайним порядком. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, передбачених законами, ухвалюють Всенародні Збори. Коли Народні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити це свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародних Зборів. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори» [8].

Порівнюючи обсяг закріплення свободи в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. та Конституції УНР 1918 р., можна дійти висновку, що в першому документі свобода закріплена більш широко, зокрема закріплена свобода вибору, свобода голосу, свобода діяльності. З іншого боку, в Основному Законі УНР знайшла відображення свобода автономії нації та свобода запитань Раді Народних Міністрів. Тож, два зовсім різних документи різних часів закріплювали свободу по-своєму, роблячи певний акцент на тій чи іншій формі прояву, що було вимогою того або іншого часу.

Тож, проаналізувавши Основний Закон 1918 р., можна дійти висновку, що він хоч і закріплював самоврядування та вольності, але в житті їх реалізувати було дуже важко. Ця конституція була більше політичним документом, аніж правовим.

Не можна не згадати Конституцію УРСР 1929 р., в якій в ст. 10 було закріплено право громадян вільно проводити збори, мітинги, походи. Її підґрунтям було марксистсько-ленінське вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату, яке знайшло своє відображення ще в першій радянській Конституції 1919 р. В ній проголошувався класовий характер надання прав і свобод. Але, разом з тим, Конституція УРСР 1929 р. містила у собі положення, які надавали право Українській СРСР здійснювати свою державну владу самостійно з певних питань. Зазначена конституція залишила в силі гарантії свободи трудящих, які були закріплені в Конституції УРСР 1919 р., проте ці положення мали декларативний характер і не були нормами прямої дії. Цей правовий документ був дуже цинічним. На жаль, реалізація положень Конституції 1929 р. в життя призвела до великих негативних наслідків. Так, місцеві органи влади, яким були надані значні повноваження, перекручували державну політику, що виявлялося в бездушному виселенні та знищенні найбільш працездатної частини селянства та інтелігенції [9]. Багатьох селян безпідставно обзивали куркулями і, не висуваючи жодних офіційних звинувачень, відбирали житло, реманент, худобу й виганяли на мороз цілими родинами. Люди копали землянки й переховувались у лісах, не маючи засобів до існування та помирали просто неба. Ці події стали поштовхом до занепаду сільського господарства, що, в свою чергу, стало однією з причин голодомору 1932—1933 років, оскільки основні кошти бюджету направлялися на індустріалізацію. В таких умовах розвиток приватної власності був неможливим, що звісно вплинуло на загальний розвиток України порівняно з іншими країнами. Хоча за Конституцією всі люди були не просто захищені державою, а й мали певні права. Але, як бачимо, фак-

тично в життя ці норми Конституції так і не втілилися. Виходить, за часів правління царя у людей без суду ніхто не міг забрати їх власність (більше того, не маючи жодних конституцій, вони самостійно розпоряджалися власністю та були учасниками вільного ринку, тобто мали свободу підприємництва), а за так званої «народної» влади забирали все й змушували помирати. В цьому і виявився весь цинізм радянського режиму того часу та самої Конституції.

Заслугує на увагу й Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р., ухвалена Надзвичайним XIV Українським з'їздом. Вона закріпила свободу слова, преси, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Ці права можна було здійснити виключно в інтересах трудящих, з метою укріплення соціалістичного ладу, що дозволяло переслідувати будь-кого, звинувативши в нелояльності. Конституція гарантувала свободу релігійних відправлень та антирелігійної пропаганди. Вперше свобода згадується лише в X розділі «Основні права й обов'язки громадян» в ст. 123: «З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в УРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами»; в ст. 124: «У відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом: а) свобода слова, б) свобода друку, в) свобода зборів і мітингів, г) свобода вуличних походів і демонстрацій...» Дуже цікавим є той факт, що вже навіть у назві розділу не вказується на свободу людини, а лише на права й обов'язки. В ст. 126 закріплюється недоторканність особи, проте там зовсім нічого не сказано про особисту свободу, що характеризує суспільний лад того часу як не зовсім вільний. Особливістю Конституції 1937 р. є й те, що немає приватної власності, а лише суспільна, соціалістична власність. Зовсім нічого не сказано про свободу пересування та вільний вибір місця проживання, про вільний розвиток особистості. Закріпивши свободу слова, законодавець нічого не сказав про свободу думки. Не було за часів чинності Кон-

ституції 1937 р. й свободи об'єднання в політичні партії, оскільки партія була лише одна, тобто політичної свободи взагалі не було. Право громадян на об'єднання громадські організації мало гарантувати їх політичну активність. Комуністичну партію було названо передовим загоном трудящих у боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу. Не було й свободи літературної, художньої, наукової та технічної творчості. Хоча Конституція передбачала надання політичного приюту іноземцям, які переслідувалися за захист інтересів трудящих, наукову діяльність або національно-визвольну боротьбу. Як бачимо, Конституція УРСР 1937 р. закріплювала дуже маленький обсяг свободи, а той, що навіть був закріплений на рівні Конституції, жорстко контролювався.

А. Г. Слюсаренко підкреслює, що в центрі уваги всієї Конституції є суспільний устрій, тобто питання економічної та політичної основи, а також класової структури суспільства, оскільки вони визначають природу державної влади [10]. Однією з головних особливостей Конституції 1937 р. було положення про введення нової виборчої системи, заснованої на загальному виборчому праві, прямих виборах й таємному голосуванні [11].

Взагалі, більшість положень Конституції мала демагогічний характер, на що слушно звернув увагу П. П. Музиченко [12]. Підтвердженням цього є трагічна загибель Левка Лук'яненка, який був засуджений до страти за те, що лише хотів скористатися Конституцією СРСР та реалізувати передбачене нею право УРСР вийти зі складу СРСР.

На зміну Конституції УРСР 1937 р. було прийнято Конституцію України 1978 р., яка підтвердила формальну приналежність влади українському народу [13]. Конституція розширювала компетенцію органів Радянського Союзу, й тим самим унеможлиблювала здійснення державного суверенітету України. Рада Міністрів УРСР виступала у ролі уряду [14]. Так само, як у всіх попередніх конституціях, в останній обсяг свободи був не досить широким. Так, у ст. 9 йдеться про одну з форм прояву свободи, а саме про свободу слова. Глава 6 закріп-

лює перелік не тільки прав та обов'язків, а й свобод, зокрема ст. 37 декларує, що громадяни України мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. У ст. 45 зазначено, що громадянам України гарантується свобода наукової, технічної і художньої творчості. Досить цікавим є виклад ст. 48: «Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку конституційного ладу громадянам України гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць і площ, широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо» [15]. Уважно прочитавши цю статтю, ми бачимо, що перелік свобод, закріплений в першій частині статті, вже в другій частині буде охарактеризований як політичний. Але з таким узагальненням дуже важко погодитись, адже, наприклад, свободу слова не можна отожднювати лише з політичною сферою, бо, наприклад, свобода слова в науковій, творчій чи технічній сферах є дуже важливою. На нашу думку, така ознака політичності цього переліку свобод є передчасною і недоцільною. Ми вважаємо, що така ознака політичності була б більш доцільною для наступної статті, в якій закріплена свобода об'єднань у політичні партії.

Свобода совісті також гарантувалася Основним Законом 1978 р. як і Конституцією 1937 р., але, на відміну від останньої, не передбачається свобода проведення антирелігійної пропаганди. Цікавим є і той факт, що в Конституціях 1917 і 1918 років свобода совісті не була закріплена зовсім.

Дуже незвичним юридичним прийомом закріплена особиста свобода громадян в Конституції 1978 р., а саме використано спосіб не просто формулювання «кожен має право на свободу», а гарантується судовий захист від посягань на особисту свободу громадян.

Основний Закон 1978 р. закріплював принцип демократичного централізму, за яким керівництво комуністичної партії поєднувалося з творчою ініціати-

вою мас. Формально Конституція містила гарантії прав і свобод, закріплювала принцип соціалістичної законності, проте зовсім ігнорувала етнокультурну, історичну і політичну самобутність Української держави, волелюбність українського народу, його прагнення до незалежності та свободи.

Дуже важливим документом на шляху розвитку українського конституціоналізму став так званий Конституційний Договір 1995 р. між Верховною Радою та Президентом України. Вперше ним було закріплено приватну власність, політичну, ідеологічну та економічну багатоманітність, пріоритетність прав і свобод громадян. Проте в цьому документі не було розділу, присвяченого правам та свободам громадян, а лише норми, спрямовані на регулювання організації й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, проаналізувавши документи конституційного рівня з 1917 р. до моменту розробки й прийняття Конституції 1996 р., можна зробити висновок, що свобода багатогранна й деякі найважливіші для суспільства аспекти були закріплені нормами Основного Закону зовсім по-різному на кожному етапі розвитку української державності. Мабуть, найпершою була закріплена свобода слова, що можна досить чітко прослідкувати у всіх Конституціях України. Свобода совісті та сповідання релігії також одні з перших знайшли своє місце серед

норм найвищого рівня. Що ж стосується свободи політичної діяльності, свободи вільного пересування та вибору місця проживання, вільного розвитку особистості, то ці грані свободи стали частиною Основного Закону зовсім недавно, що свідчить про впевнений розвиток цих аспектів свободи й перспективність їх вдосконалення. Їх розробка й закріплення законодавцем відбувалися вже в 90-х роках минулого століття.

Отже, закріплення свободи на найвищому рівні законотворення розпочалося ще за часів Пилипа Орлика й продовжилось з прийняттям кожного наступного Основного Закону нашої країни. Проаналізувавши конституційні документи українського державотворення радянських часів, можна дійти висновку, що Конституції Радянської України перш за все були політичними документами, спрямованими на задоволення інтересів правлячої партії, а потім вже інтересів кожного громадянина. Аналіз Конституцій радянського періоду дає змогу прослідкувати не лише розвиток конституційного права взагалі, а й тенденції закріплення та розвитку свободи в Україні. Адже саме характеристика спрямованості конституційних актів, їх головних цінностей та пріоритетів дає змогу зробити висновок, що хоча свобода й була прописана в Основних Законах періоду Радянського Союзу, але її реалізація фактично була неможливою.

ПРИМІТКИ

1. Історія українського конституціоналізму (в документах) : матер. до Міжнародного юридичного форуму «Нова Конституція України — шлях до утвердження української державності» (Україна, Богородчанський р-н Івано-Франківської обл., 11—13 січня 1996 р.). — Івано-Франківськ : Б. в., 1996. — С. 7.

2. Корогод Г. Перша Конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції : навч. посіб. / Г. Корогод. — Суми : Університетська книга, 2011. — С. 13.

3. Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. — К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. — С. 28.

4. Скрипнюк О. Конституція Пилипа Орлика 1710 року: основні правові і політичні ідеї та її історичне значення / О. Скрипнюк // Юридична Україна. — 2010. — № 12. — С. 4—10.

5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2005. — С. 420.

6. Речицький В. В. Конституціоналізм. Коротка версія. Читанка з конституціоналізму для зацікавлених / В. В. Речицький. — Х. : Харк. правозах. група ; Права людини, 2014. — С. 46.

7. Історія українського конституціоналізму (в документах) : матер. до Міжнародного юридичного форуму «Нова Конституція України — шлях до утвердження української державності» (Україна, Богородчанський р-н Івано-Франківської обл., 11—13 січня 1996 р.). — Івано-Франківськ : Б. в., 1996. — С. 24.

8. Там само. — С. 27.
9. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник / П. П. Захарченко. — К. : Атіка, 2004. — С. 243.
10. Слюсаренко А. Г. Історія Української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К., 1993. — С. 129.
11. Кульчицький В. С. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. — Л. : Ін Юре, 2007. — С. 151.
12. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. — 4-те вид., стер. — К. : Знання, 2003. — С. 313.
13. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. — К. : Політвидав України, 1979. — С. 59.
14. Тацій В. Я. Історія держави і права України : підручник / В. Я. Тацій. — К. : Ін Юре, 2000. — Т. 2. — 575 с.
15. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К. : Політвидав України, 1977. — С. 47.

Члєвик Елена. Закрепление свободы в конституционных документах на разных этапах строительства украинского государства.

В статье определены особенности конституционного закрепления свободы в таких нормативных актах как Конституция Пилипа Орлика, Конституции 1918 г., 1929 г., 1937 г., 1978 г. Также проанализированы главные отличия регулирования свободы на каждом соответствующем историческом этапе. Произведен сравнительный анализ закрепления объема свободы в Конституциях 1710 г. и 1918 г. Исследованы особенности регулирования свободы в Конституционном договоре 1995 г.

Ключевые слова: *свобода, вольности, свободы, Конституция Пилипа Орлика 1710 г., Конституция УНР 1918 г., Конституция 1929 г., Конституция УССР 1978 г.*

Chlevik Olena. Securing freedom in the constitutional documents at different stages of the Ukrainian state.

The article defines the features of the constitutional provision of freedom in such legislation as the Constitution of Pylyp Orlyk, the Constitution of 1918, 1929, 1937, 1978. Also analyzes the main differences between the regulation of freedom at each given historical stage. A comparative analysis of the fixing of the amount of freedom in the Constitutions of 1710 and 1918. The peculiarities of regulation of freedom in the Constitutional Agreement of 1995.

Key words: *freedom, liberty, freedom, the Constitution of Pylyp Orlyk 1710, Constitution of UNR 1918, the Constitution of 1929, the Constitution of 1937, the Constitution of the USSR 1978.*